

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

**МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ –
ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ
ҰЛТ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ
НЕГІЗІ**

Халықаралық ғылыми-практикалық
конференция материалдары



АЛМАТЫ, 2010

СНТ231Г А048
L2898-00001

УДК 801.512.122
ББК 81.2 - Каз
М 44

Жалпы редакциясын басқарған – филология ғылымдарының докторы, профессор А.Б. Салқынбай

Редакторы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент С.М. Иманқұлова

К 17 Мемлекеттік тіл – интеллектуалды ұлт қалыптастырудың негізі: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2010. – 267 бет.

SBN 978-601-247-149-6

«Мемлекеттік тіл – интеллектуалды ұлт қалыптастырудың негізі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы ретінде ұсынылып отырған бұл кітапта қазақ тілін оқытудың өзекті мәселелері камтылған.

Жинақ тіл жанашырларына, аспиранттар мен ізденушілерге, өзге тілді аудиторияда қазақ тілін оқытушыларға, жалпы оқырман қауымға арналады.

УДК 801.512.122
ББК 81.2 - Каз

М 44
ISBN 978-601-247-149-6

ҚазҰУ, 2010

МАЗМҰНЫ

ӨЛЕМДІК МӘДЕНИ КЕҢІСТІККЕ ҰМТЫЛЫС НЕМЕСЕ БОЛАШАҚҚА ЖАҢА БАҒДАР	6
Сайрамбаев Талғат	
ЕСІМ ПЫСЫҚТАУЫШ	20
Дәулетбекова Жанат	
АЛТЫН АДАМ	27
Салқынбай Анар Бекмырзақызы	
КЕМЕЛ ТІЛДІҢ КЕЛЕШЕГІ	33
Аширова Анар Тишибайқызы	
СТУДЕНТТЕРГЕ СӨЖ ТАПСЫРМАЛАРЫН БЕРУ ЖОЛДАРЫ ...	37
Ақбұзауова Бақыт	
ҚОҒАМДЫҚ– САЯСИ МӘТІНДЕР АУДАРМАСЫ	42
Абдиева Шырынхан Дүйсенбекқызы	
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ДЫҢ ӘДІСТЕРІ	46
Абдрахманова Майра Бауыржанқызы	
КОНЦЕПТІК ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ТАБИҒАТЫ	51
Ахметова Қарлығаш	
САБАҚТАС ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕРМЕН БЕРІЛЕТІН ҚАРСЫЛЫҚТЫ ҚАТЫНАСТАР	58
Абдуова Баян Серікбайқызы	
ЕТІСТІКТЕРДЕГІ ТЕМПОРАЛДЫҚ МАҒЫНАНЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ	69
Айтбаева Б.М.	
ҚАЗАҚ ТІЛІН ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	75
Баймбетова Жазира Үсіпбекқызы	
Ө.ТӘЖІБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ҚОЛДАНЫСЫ	79
Бисенбаев Аманжол Қуанбайұлы	
РАБҒУЗИДІҢ “ҚИССАС-УЛ АНБИЙА” АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМНІҢ КАТЕГОРИЯЛАРЫ	85

мысалда «үміт» пен «от» сөздері қатар алынып, «үміттену, дәмелену» ұғымын беріп тұр. Абайда бұл қолданыс «үміттің аты» түрінде келеді, ал екінші мысалда «қиял» дерексіз зат есімі мен «ұя» деректі зат есімінің өзара мағыналық үйлесім тауып, «арманына жету деген мағынаны бейнелі жеткізген. Соңғы өлең үзінділерінде синкреттік амалды Ә.Тәжібаев табиғат суретін өрнектеуде таптырмас құралға айналдырған. Мұнда «орман» мен «ұйқы», «жапырақтың тіл қатуы», «көк мұздан сауыт киіну», «қардан желең жамылу» секілді мағыналары өзара үйлесе қоймайтын сөздер тіркесі жымдасып, белгілі бір образды ойды жеткізген. Орман тыныштығын ақын мүлгіген ұйқыға теңестіріп алса, ал жапырақтың сыбдырын тіл қатумен, сөйлеумен байланыстыра жырлайды. Соңғы жолдарда да табиғаттың сұлу кескіні шебер суреттеледі: Алатау тауының басындағы мәңгілік көк мұзы мен қарын адам кейпіне салып, жан бітіреді.

Ақын кейде өз ойын жеткізуде Абай тілі фразеологизмін сол қалпында, еш өзгеріссіз алады. Абайдың өз шығармаларында «қарттығын, сақалының ағын көлденең тартты, бұлдады» деген ойын «Сақалын сатқан кәріден, Еңбегін сатқан бала артық» деп жеткізетіні бар. Әбділда Тәжібаев та дәл солай алады:

Тастайық, қалсын енді сақал сату,
Құны жоқ оңай тиген сыбағаның [3: 299].

Ақын өзінің поэтикалық тілінде, сонымен қатар, халықтық эпостардың да көркем ізін жалғастырып отырады. Қазақтың лиро-эпостық «Қыз Жібек» жырында Жібек қыз Төлегенге деген сағынышын «Төлегенді сағынып, Санаменен сарғайып, Қайғыменен қан жұтып, Іше алмадым асымды» деп қамыға жеткізетін жерлері бары белгілі. Ақын халықтық жырда қолданылған осы «санаменен сарғайдың фразеологизмін өзінің сезімге толы «Көрісу» атты шығармасында пайдаланып, қайғылы ой азабына түскен жанның бейнесін әсерлі де образды түрде суреттеп береді.

Санаменен сарғайып,
Сәулем, жүдеу тарттың-ау.
Бойды басқан отындай,
Ойға дертті арттың-ау! [3: 96].

Ақын фразеологизмдерді біріншіден, жалпыхалықтық тілдегі үлгісімен ұтымды пайдаланып, берілмек ойдың бейнелілігін тудырса, екіншіден, дәстүрлі сөз тіркестерін жетілдіріп, ойдың экспрессивтілігін күшейтеді, ол үшін кәнігі фразеологизмдердің арасына сыналап сөз енгізіп, тұрақты тіркестердің бір немесе екі сыңарын ғана тірек етіп алып дамытып, кейде тіпті мағыналары өзара жуыспайтын сөздерді өзара үйлестіріп, өз тарапынан жаңадан идиоматизмдер қатарын жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Маслова В.А. Русская поэзия XX века. Лингвокультурологический взгляд. – Москва: Высшая школа, 2006. – 256 с.
2. Сыздыкова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Арыс, 1995. – 207 б.
3. Тәжібаев Ә. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1976. – 489 б.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
5. Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы, 1998. – 127 б.

Резюме

Мировосприятие и ассоциации любого писателя (поэта) прослеживаются в языке и стиле его произведений. В данной статье исследованы роль, цель и художественное значение фразеологизмов в раскрытии идеи и поэтике известного казахского акына А. Тәжібаева.

Бисенбаев Аманжол
Қуанбайұлы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
оқытушысы

РАБҒУЗИДІҢ “ҚИССАС-УЛ АНБИЙА”АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМНІҢ КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Соңғы кездері қазақ әдебитілі тарихының өзекті мәселелерінің басын ашуда тілші ғалымдарымыз тарапынанқыруар еңбектератқарылып келеді. Әйтсе де әдеби тіліміздің тарихын зерттеуде шешімін күтіп тұрған мәселелер де жоқ емес. Соның бірі зерттелуі мен насихатталуы кенжелеп келе жатқан баға жетпес мұрамыз, қазақ тілінің тарихына тікелей қатысы бар аса құнды ескерткіштің бірі

Рабғузидің “Қиссас-ул анбийа” кітабы ортағасырлық дүние, нақтырақ айтсақ, 1310 жылы жазылғаны көпшілікке белгілі. Жалпы орта ғасыр ескерткіштерін белгілі ғалымдар Ә. Құрышжанов пен Ә. Ибатов олардың жазылу уақытына, жеріне және ондағы тұрғын халықтың этникалық құрам салмағына байланысты мынадай төрт түрлі топқа бөледі:

1. Қарахан әулетіне байланысты түріктердің жазба әдеби тілі ескерткіштері (XI- XII ғ.).
2. Орта Азия түріктерінің жазба әдеби тілі ескерткіштері (XII- XIV ғ.).

3. Алтын Орда мен Мысыр түріктерінің жазба әдеби тілі ескерткіштері (XIII- XIV ғ.).

4. Шағатай түріктерінің жазба әдеби тілі ескерткіштері (XV- XVI ғ.).

XIII-XIV ғасырларда пайда болған ортаазиялық жазба мұраларды түрколог ғалымдар “аралас” тілде жазылған ескерткіштер деп қарайды. Соған байланысты олардың тілі жайында айтылған пікірлер де әр алуан. Белгілі ғалым Э.Н.Нәжіп өз зерттеулерінде “На территории же Золотой Орды, как мы отметили выше, параллельно с этим качественно новым литературным языком продолжает существовать более архаичный, отличный от первого, другой письменный язык 3-группы тюркских языков. В низовьях Волги и может быть, в северном Хорезме на нем кроме “Нахдж ал-фарadis” появляются “Хосрау и Ширин” Кутуба, “Сираж ал- кулуб”, среднеазиатский “Тефсир”, а в Средней Азии “Сказания о пророках” Рабғузи и т.д. В основе этого литературного языка лежит язык огузской группы, который испытал сильное влияние кипчакских диалектов и уйгурской литературной традиции периода караханидов” деген тұжырым айтады. С.Е.Маловтың айтуына қарағанда, шығыс түріктерінің XI ғасырдағы Қараханидтер дәуірінде қолданған тіліне, оның Қашқар диалектісіне ұқсас келетін сияқты. А.Ибатов “Хусрау мен Шырын” ескерткіштерін зерттеу барысында салыстыра зерттеудің нәтижесіне сүйене отырып, поэма тілінде қыпшақ элементтері басым екендігін айтады. Дегенмен зерттеуші “бір ғана формантты сылыстырудың нәтижесіне сүйеніп, поэма тілінде қыпшақ элементі басым деген жалпы қорытындыға келу қиын” екендігін де назардан тыс қалдырмайды. Олай болса зерттеу нысанасына алынған ескерткіштердің лексикасын, фонетикасын, грамматикалық ерекшеліктер әдеби- дәстүрлік қазіргі түркі тілдерінің материалдарымен тианақты түрде салыстырғанда ғана тиісті нәтиже аламыз. Біз бұл мақаламызда аталмыш ескерткіштегі зат есімнің жалғауларына тоқталмақпыз. Қиссада көптік жалғауының -лар деген варианты кездеседі. Қазіргі әдеби тіліміздегі тәрізді жалғанатын сөзінің соңғы дыбысына қарай түрленіп отыратын қатаң, ұяң дауыссыздардан басталатын варианттары (-тар, -тер, -дар, -дер) тіпті кездеспейді. Көптік жалғауының жалғауындағы елеулі ерекшелік оның үшінші жақ жедел өткен шақ етістік пен шартты райлы етістіктерге жалғануы. Сөз болып отырған ескерткіште ол бірде жалғанады, бірде жалғанбай да қолданыла береді. Мысалы, *Адам тебрану башладылар. Фарман болды бешитқа көмдилар. Йер айды кә: Мендин тофрақ алып көза қылып алжсийат жан*

бахирух афза толтусалар аңа хошуақыт болурммән аша шараб уа хамрхарам бирла толтусалар уа йабута жан бирла гудаз қылып отқа салсалар не илаж қылурмән дегенде көптік жалғауы жалғанса, *Аида гәм мың йыл сажда қылды. Алқисса йетняя асманга тексурди. Хаһласа бәшитқа кирар ерди хаһласа асманга чықар ерди* дегенде ондай құбылыс балқалмайды. Қиссадағы кездесетін тәуелдік жалғаулардың фонетикалық ерекшеліктері болмаса, мағыналық жағынан қазіргі әдеби тілімізден айырмашылығы жоқ. Тәуелдік жалғаулар мынадай:

1 жак -м, -ым, -им, -ум, -үм, -ымыз, -имиз, -миз, -мыз. Мысалы: *Халифамга, достлукумны, қаблатим, күнаһимиз сауалымызны.*

2 жак -ң, -ың, -иң, -уң, -үң, -ыңыз, -иңиз, -ңыз, -ңиз және көпше түріндегі формаларында тәуелділік жалғауының алдының көптік жалғауы жалғанады. Мысалы: *шарифңни, өзларифңзини, амаларыңыздин, өзүңни, мунасибатларыңыз.*

3 жақта -сы, -си, -ы, -и. Мысалы: *қабыласыны, базысы, аты, көшасида, йүзина, өзидин, қуйруғы, бири.*

Тіліміздегі басынан кешірген даму кезеңін кешірген грамматикалық категориялардың бірі – септік категориясы. Ескерткіштегі септік жалғауында мағыналық және тұлғалық ерекшеліктері аз да болса байқалады. Аталмыш еңбекте атау септігін қосқанда септік жалғауының алты түрі кездеседі. Атау септігінде сөзді түбір қалпынан бөлектейтіндей арнаулы қосымша жоқ.

Ілік септік. Бұл септік жалғауының қиссада -ны, -ни формасында екі варианты қолданылады. Қазіргі әдеби тіліміздегі сияқты ескерткіштегі ілік жалғауы сөздерде жалғауы сөздерімен байланысады. Мысалы: *тозохны көшасида, тофрақны ұласида.* Барыс септігінің мағынасы өте кең: бағытты, мекенді, мезгілді көрсетіп, -қа, -ке, -ға, -ге және тәуелдік жалғауының 3 жағынан кейін -на түріндегі вариантымен жасалған. Мысалы: *тогийанга (қарсылыққа), залалатқа (зиянды штерге), Жилбилисқа, йүзларга, йүзина.* Мұндағы барыс жалғаула сөздер казак тіліндегідей толықтауыш, кейде пысықтауыш қызметін атқарады. Табыс септік іспен тікелей байланысты айтылып -ны, -ни формасындағы вариантымен беріледі. Байқасақ, бұл вариант ілік септігінің жалғауымен бірдей танбаланып тұр. Оларды бір – бірінен тіркескен сөздерінің мағыналық байланыстары арқылы ажыратамыз. Мысалы: *Жинлари ұлыг отдиин йараттұқ.* Жатыс септігі жалғауының ескерткіштері бір ғана -да варианты кездеседі және мекенді, орынды білдіреді. Мысалы, орда, хабарда, ичидадур, көшасида.